

فقر چندبعدی در ایران:
محاسبه شاخص فقر چندبعدی بر اساس چارچوب ملی
(کودکان و خانوارها) و بین‌المللی

مجری:

محمد شیری

همکاران:

پریا ترابی کهلان

لیدا کلهری

روشنک علی اکبری صبا

طاهره امینی

پژوهشکده‌ی آمار

گروه پژوهشی طرح‌های فنی و روش‌های آمار

زمستان ۱۴۰۲

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

کد شناسه: RP-0203

عنوان: فقر چندبُعدی در ایران: محاسبه شاخص فقر چندبُعدی بر اساس چارچوب ملی (کودکان و خانوارها) و بین‌المللی

مجری: محمد شیری

همکاران: پریا ترابی کهلان، لیدا کلهری، روشنک علی‌اکبری صبا، طاهره امینی

گروه پژوهشی: طرح‌های فنی و روش‌های آماری

تاریخ انتشار: زمستان ۱۴۰۲

نوبت انتشار: اول

طراح جلد: ساناز مهندسی

صفحه‌آرا: طاهره امینی

❖ حق مالکیت معنوی این طرح پژوهشی متعلق به پژوهشکده‌ی آمار است و نقل مطالب فقط با ذکر مأخذ مجاز است.

پژوهشکده‌ی آمار

تهران، خیابان دکتر فاطمی، خیابان باباطاهر، خیابان سرتیپ فکوری،

شماره‌ی ۱۴۵

۰۲۱ ۸۸۶۳۰۴۴۰ -۳

www.srtc.ac.ir

به نام خداوند جان و خرد

پیش‌گفتار

پرداختن به موضوع فقر و سیاستگذاری با هدف کاهش آن، مورد توجه روزافزون سیاستگذاران مسائل اجتماعی، اقتصادی می‌باشد. هر چند که این موضوع به ظاهر ساده به نظر می‌رسد ولی به‌طور کلی مسئله فقر هم از دیدگاه مسائل نظری و هم روش‌های اجرایی پدیده پیچیده‌ای است. آرمان‌های توسعه پایدار بر موضوع توجه به ابعاد مختلف در به وجود آمدن فقر تأکید دارد. به عبارتی، اگرچه مواجهه با فقر درآمدی می‌تواند در ریشه‌کنی فقر مثر ثمر باشد ولیکن، دستیابی به این هدف منوط به شناخت همه جانبه فقر یا به عبارتی در همه ابعاد است. این موضوع در سال‌های اخیر به طور قابل توجهی مورد توجه محققان و اندیشمندان حوزه فقر بوده است و تحقیقات متعددی را در این زمینه در سطح ملی و بین‌المللی با هدف مقایسه فقر در سطح کشورهای انجام داده‌اند. در این رابطه، چگونگی اندازه‌گیری و همچنین چارچوب تئوریک و مفهومی اندازه‌گیری فقر از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. در کنار تلاش‌هایی که برای تدوین چارچوب تکنیکال دقیق و کارآمد برای اندازه‌گیری فقر چندبُعدی صورت گرفته است، بایستی به طراحی و تدوین چارچوب مفهومی بومی در اندازه‌گیری فقر چندبُعدی توجه ویژه‌ای داشت چراکه این موضوع در ارائه کم‌نقص وجهه فقر چندبُعدی به دلیل توجه به ابعاد مهم فقر در سطح ملی از اصول اساسی به شمار می‌رود. در حقیقت این پژوهش بر آن بوده است که با بررسی فقر چندبُعدی به تفکیک کودکان، ملی و بین‌المللی علاوه بر معرفی چارچوب‌های روش شناختی در برآورد فقر چند بعدی در ایران، زمینه شناختی برای سیاستگذاری در رابطه با فقر چند بعدی را فراهم آورد.

این پژوهش در گروه پژوهشی طرح‌های فنی و روش‌های آماری پژوهشکده‌ی آمار با همکاری آقای دکتر محمد شیرینی به عنوان مجری طرح و خانم‌ها دکتر پریا ترابی کهلان، دکتر لیدا کلهری، دکتر روشنک علی‌اکبری صبا و طاهره امینی انجام شده است که بدین‌وسیله از زحمات تک‌تک آن‌ها تقدیر و تشکر می‌شود.

گروه پژوهشی طرح‌های فنی و روش‌های آمار
پژوهشکده‌ی آمار

فهرست مطالب

۱	کلیات تحقیق
۱-۱-۱	مقدمه
۳-۱-۲	بیان مسئله
۵-۱-۳	ضرورت و اهمیت موضوع پژوهش
۶-۱-۴	اهداف تحقیق
۶-۱-۴-۱	هدف اصلی
۶-۱-۴-۲	اهداف تفصیلی
۶-۱-۵	روش‌شناسی تحقیق
۶-۱-۶	واژه‌ها و اصطلاحات
۷-۱-۶-۱	افراد فقیر چندبُعدی
۷-۱-۶-۲	برش محرومیت
۸-۱-۶-۳	شدت فقر چندبُعدی
۸-۱-۶-۴	فقر چندبُعدی کودکان زیر ۵ سال (چارچوب مفهومی ملی)
۸-۱-۶-۵	فقر چندبُعدی کودکان ۵ تا ۱۴ ساله (چارچوب مفهومی ملی)
۸-۱-۶-۶	فقر چندبُعدی کودکان ۱۵-۱۷ ساله (چارچوب مفهومی ملی)
۹-۱-۶-۷	فقر چندبُعدی خانواری (چارچوب مفهومی ملی)
۹-۱-۶-۸	فقر چندبُعدی خانواری (چارچوب مفهومی بین‌المللی)
۹-۱-۶-۹	سطح تحصیلات مادر
۱۰-۱-۶-۱۰	سطح توسعه‌یافتگی استان
۱۰-۱-۶-۱۱	پنجک اقتصادی
۱۱-۱-۷	محدودیت‌های پژوهش
۱۳	ادبیات تحقیق
۱۳-۱-۲	مقدمه
۱۳-۲-۲	پیشینه‌ی تحقیق
۱۴-۲-۱	تحقیق‌های انجام‌شده در اندازه‌گیری فقر چندبُعدی خانوارها
۲۰-۲-۲	تحقیق‌های انجام‌شده در اندازه‌گیری فقر چندبُعدی کودکان
۲۳-۳-۲	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

۲۵	روش‌شناسی
۲۵	۱-۳- مقدمه
۲۶	۲-۳- ویژگی‌های معیارهای فقر چندبعدی
۲۶	۱-۲-۳- ویژگی‌های ناوردایی
۲۷	۲-۲-۳- ویژگی‌های غلبه‌گری
۳۱	۳-۲-۳- ویژگی‌های زیرگروهی
۳۲	۴-۲-۳- ویژگی‌های فنی
۳۲	۳-۳- معیارهای اصل موضوعی
۳۳	۱-۳-۳- معیارهای مبتنی بر رویکرد شمارشی
۳۳	۲-۳-۳- معیارهای قابل استفاده برای متغیرهای کمی
۳۷	۳-۳-۳- معیارهای قابل استفاده برای متغیرهای ترتیبی
۳۸	۴-۳-۳- معیارهایی با استفاده از رویکرد دستیابی تجمیعی
۳۹	۴-۳- تشریح روش ال‌کایر-فوستر
۴۱	۱-۴-۳- استنباط آماری در روش ال‌کایر-فوستر
۴۳	۲-۴-۳- اندازه‌گیری MPI جهانی با استفاده از روش ال‌کایر-فوستر
۴۴	۵-۳- مقایسه‌ی روش‌های مختلف ارزیابی فقر چندبعدی
۴۵	۶-۳- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۴۷	یافته‌های تحقیق (داده‌ها و تجزیه و تحلیل آن‌ها)
۴۷	۱-۴- مقدمه
۴۷	۲-۴- فقر چندبعدی کودکان (چارچوب مفهومی ملی)
۴۸	۱-۲-۴- کودکان زیر ۵ سال
۵۵	۲-۲-۴- کودکان ۵ تا ۱۴ ساله
۶۰	۳-۲-۴- کودکان ۱۵ تا ۱۷ ساله
۶۳	۳-۴- فقر چندبعدی خانواری (چارچوب مفهومی ملی)
۶۴	۱-۳-۴- فقر چندبعدی ملی به تفکیک زیرگروه‌های اجتماعی
۶۷	۲-۳-۴- فقر چندبعدی ملی به تفکیک استان‌ها
۷۳	۴-۴- فقر چندبعدی جهانی (چارچوب روش‌شناختی بین‌المللی)
۷۵	بحث و نتیجه‌گیری
۷۵	۱-۵- مقدمه
۷۶	۲-۵- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۸۳	مرجع‌ها
۸۷	واژه‌نامه

فهرست جدول‌ها

- جدول ۳-۱- بُعدها، نماگرها، برش‌های محرومیت و وزن‌های MPI جهانی ۴۴
- جدول ۴-۱- بُعدها، نماگرها، برش‌های محرومیت و وزن‌های فقر چندبُعدی کودکان زیر ۵ سال ۴۹
- جدول ۴-۲- شاخص‌های فقر چندبُعدی کودکان زیر ۵ سال ۵۰
- جدول ۴-۳- سهم بُعدها در شاخص فقر چندبُعدی کودکان زیر ۵ سال ۵۲
- جدول ۴-۴- شاخص‌های فقر چندبُعدی کودکان زیر ۵ سال به تفکیک زیرگروه‌های اجتماعی ۵۳
- جدول ۴-۵- شاخص‌های فقر چندبُعدی کودکان ۵ تا ۱۴ ساله ۵۷
- جدول ۴-۶- سهم بُعدها در شاخص فقر چندبُعدی کودکان ۵ تا ۱۴ ساله ۵۷
- جدول ۴-۷- شاخص‌های فقر چندبُعدی کودکان ۵ تا ۱۴ ساله به تفکیک زیرگروه‌های اجتماعی ۵۸
- جدول ۴-۸- شاخص‌های فقر چندبُعدی کودکان ۱۵ تا ۱۷ ساله ۶۰
- جدول ۴-۹- سهم بُعدها در شاخص فقر چندبُعدی کودکان ۱۵ تا ۱۷ ساله ۶۱
- جدول ۴-۱۰- شاخص‌های فقر چندبُعدی کودکان ۱۵ تا ۱۷ ساله به تفکیک زیرگروه‌های اجتماعی ۶۱
- جدول ۴-۱۱- بُعدها، نماگرها، برش‌های محرومیت و وزن‌های فقر چندبُعدی ملی ۶۳
- جدول ۴-۱۲- شاخص‌های فقر چندبُعدی ملی ۶۴
- جدول ۴-۱۳- سهم بُعدها در شاخص فقر چندبُعدی ملی ۶۵
- جدول ۴-۱۴- شاخص‌های فقر چندبُعدی ملی به تفکیک زیرگروه‌های اجتماعی ۶۶
- جدول ۴-۱۵- شاخص‌های فقر چندبُعدی خانواری به تفکیک استان با برش فقر ۳۳٪ و وزن‌دهی برابر ۶۸
- جدول ۴-۱۶- سهم هر یک از بُعدها بر حسب درصد در MPI ملی به تفکیک استان ۷۰
- جدول ۴-۱۷- شاخص‌های فقر چندبُعدی ملی به تفکیک نقاط شهری استان‌ها با برش فقر ۳۳٪ و وزن‌دهی برابر ۷۱
- جدول ۴-۱۸- شاخص‌های فقر چندبُعدی ملی به تفکیک نقاط روستایی استان‌ها با برش فقر ۳۳٪ و وزن‌دهی برابر ۷۳
- جدول ۴-۱۹- بررسی تطبیقی شیوه‌ی محاسبه‌ی شاخص فقر چندبُعدی به روش ال‌کایر-فوستر و محاسبات پژوهش ۷۴
- جدول ۴-۲۰- شاخص‌های فقر چندبُعدی جهانی ۷۴

فهرست شکل‌ها

- شکل ۴-۱- سهم هر یک از بُعدها در شاخص فقر چندبُعدی به‌تفکیک جنس (درصد) ۵۴
- شکل ۴-۲- سهم هر یک از بُعدها در شاخص فقر چندبُعدی به‌تفکیک بُعد خانوار (درصد) ۵۴
- شکل ۴-۳- سهم هر یک از بُعدها در شاخص فقر چندبُعدی به‌تفکیک سطح تحصیلات مادر (درصد) ۵۴
- شکل ۴-۴- سهم هر یک از بُعدها در شاخص فقر چندبُعدی به‌تفکیک سطح توسعه‌یافتگی استان‌ها (درصد) ۵۴
- شکل ۴-۵- سهم هر یک از بُعدها در شاخص فقر چندبُعدی به‌تفکیک پنجک اقتصادی (درصد) ۵۵
- شکل ۴-۶- سهم هر یک از بُعدها در شاخص فقر چندبُعدی به‌تفکیک جنس (درصد) ۵۹
- شکل ۴-۷- سهم هر یک از بُعدها در شاخص فقر چندبُعدی به‌تفکیک بُعد خانوار (درصد) ۵۹
- شکل ۴-۸- سهم هر یک از بُعدها در شاخص فقر چندبُعدی به‌تفکیک سطح توسعه‌یافتگی استان‌ها (درصد) ۵۹
- شکل ۴-۹- سهم هر یک از بُعدها در شاخص فقر چندبُعدی به‌تفکیک جنس (درصد) ۶۲
- شکل ۴-۱۰- سهم هر یک از بُعدها در شاخص فقر چندبُعدی به‌تفکیک بُعد خانوار (درصد) ۶۲
- شکل ۴-۱۱- سهم هر یک از بُعدها در شاخص فقر چندبُعدی به‌تفکیک سطح توسعه‌یافتگی استان‌ها (درصد) ۶۲
- شکل ۴-۱۲- سهم هر یک از بُعدها در شاخص فقر چندبُعدی ملی به‌تفکیک جنس (درصد) ۶۶
- شکل ۴-۱۳- سهم هر یک از بُعدها در شاخص فقر چندبُعدی ملی به‌تفکیک بُعد خانوار (درصد) ۶۶
- شکل ۴-۱۴- سهم هر یک از بُعدها در شاخص فقر چندبُعدی ملی به‌تفکیک گروه سنی سرپرست (درصد) ۶۷
- شکل ۴-۱۵- شاخص بروز فقر چندبُعدی ملی (H) به‌تفکیک مناطق شهری و روستایی ۶۷
- شکل ۴-۱۶- نقشه‌ی شاخص فقر چندبُعدی (MPI) ملی به‌تفکیک استان‌ها ۶۹
- شکل ۴-۱۷- نقشه‌ی شاخص فقر چندبُعدی (MPI) ملی در مناطق شهری ۷۲
- شکل ۴-۱۸- نقشه‌ی فقر چندبُعدی (MPI) ملی در مناطق روستایی ۷۲

کلیات تحقیق

۱-۱- مقدمه

مسئله فقر همواره در بین بسیاری از اندیشمندان و سیاست‌گذاران مورد توجه بوده و مهم‌ترین دغدغه آن‌ها شناسایی افراد فقیر بوده است. از این رو با توجه به شناخت بعضاً ناقص این افراد زمینه را برای مواجهه با این آسیب اجتماعی با مشکل موجه ساخته است. علیرغم ادعای بسیاری از اندیشمندان در رابطه با وجود تعریفی دقیق از فقر با تکیه بر استدلال‌های علمی و منطقی، تصریح علمی مفهوم فقر به دلیل پیچیدگی این مفهوم با مشکل مواجه است.

به این ترتیب اولین چیزی که در مورد فقر قابل توجه است این است که فقر پدیده ساده‌ای نیست که بتوان با به‌کارگیری یک دیدگاه آن‌را تعریف کرد. به دلیل طبیعت چندبُعدی فقر و فقیر، ارائه تعریف جامع و دقیقی از آن مشکل است. فقر به خواسته‌های مادی مرتبط می‌شود که به دلیل ابزارهای ناکافی در برآورده شدن حداقل نیازها در زمینه تأمین خوراک، مسکن، بهداشت و تحصیل به وجود می‌آید و این وضعیت با عدم دسترسی به فرصت‌های شغلی و اعمال تبعیض‌های مختلف حالت وخیم‌تری به خود می‌گیرد.

فقر به صورت‌های مختلف تعریف شده است البته این تعاریف برحسب زمان و مکان متفاوت بوده‌اند و بین محققان اختلاف نظر وجود داشته است ولی اکثر این محققان و مفسران در خصوص نیاز به تعریف فقر اتفاق نظر دارند. تانسندها^۱ در مطالعات خود در خصوص فقر در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ تعریفی از فقر ارائه داد که با توجه به دیدگاه وی و یافته‌هایش بسیار مهم بود و به‌طور گسترده‌ای از آن استفاده شد: «افراد، خانواده‌ها و گروه‌های جمعیتی را زمانی می‌توان فقیر به حساب آورد که با فقدان منابع برای کسب انواع رژیم‌های غذایی، مشارکت در فعالیت‌ها و شرایط و امکانات معمول زندگی، مواجه باشند». (تانسندها، ۱۹۷۹، ص ۳۱).

---

¹ Townsend

سن^۲ در مطالعات خود در سال ۱۹۸۱ اشاره کرده که تمام تعاریف صورت گرفته در خصوص فقر به نوعی به محرومیت اشاره می‌کنند. البته محرومیت خود یک مفهوم نسبی است که ممکن است در مکان‌ها و زمان‌های متفاوت کاملاً با هم فرق داشته باشند بدین معنی که در یک کشور در حال توسعه ممکن است فقر، محرومیت از امکانات تلقی شود که برای ادامه حیات ضروری است نظیر غذا، مسکن، دارو، در حالی که در یک کشور توسعه‌یافته بر محرومیت نسبی از شرایط و امکانات یک زندگی متوسط دلالت دارد.

از دیدگاه بانک توسعه آسیا، فقر عبارت است از محرومیت از دارائی‌ها و فرصت‌هایی که هر فرد مستحق آن‌ها می‌باشد. بوت و راونتري^۳ دو نفر از پیشگامان مطالعات فقر در کشور انگلستان در اواخر قرن نوزدهم سعی کردند که یک تعریف مناسبی از فقر ارائه دهند. این دو تلاش کردند که بین فقر مطلق و فقر نسبی تمایز قائل شوند. فقر مطلق یک موضوع عینی است و متضمن تعریف علمی که بر پایه حداقل معاش^۴ شکل گرفته است و منظور از آن حداقل نیازهایی است که برای حفظ زندگی لازم است. به این ترتیب فقر مطلق به‌عنوان ناتوانی در کسب حداقل استانداردهای زندگی تعریف شده است. اگر فردی در سطحی کمتر از این حداقل باشد توان لازم را برای ادامه زندگی نخواهد داشت. بر اساس این تعریف این تناقض پیش می‌آید که چگونه افراد بدون داشتن حداقل نیازهای اولیه قادر به زندگی خواهند بود؟ جواب این سؤال مطابق با نظر نظریه‌پردازان فقر مطلق، این است که آنها برای مدت طولانی زنده نخواهند بود و اگر برای آن‌ها حداقل معاش فراهم نشود از گرسنگی خواهند مُرد و شاید در کشوری نظیر بریتانیا در زمستان، یخ خواهند زد.

در مقابل فقر مطلق فقر نسبی قرار دارد که یک موضوع نسبی است که در آن داورها بر تعیین سطح فقر مؤثر است. فقر نسبی به‌عنوان ناتوانی در کسب یک سطح معین از استانداردهای زندگی که در جامعه فعلی لازم یا مطلوب تشخیص داده می‌شود تعریف شده است. در فقر نسبی که ناشی از اختلاف شدید درآمدی است فقر صرفاً ناشی از فقدان منابع جهت تأمین نیازهای اساسی نیست بلکه ناشی از کمبود منابع فرد به‌منظور دسترسی به حداقل استانداردهای زندگی جامعه است. بنا بر این در تعریف فقر نسبی به نابرابری در توزیع درآمد و ثروت بیش از میزان مطلق درآمد افراد توجه می‌شود. به‌منظور دستیابی به عمق نابرابری در توزیع درآمد (یا مصرف) بین افراد یا خانوارها می‌توان درصد کل درآمد دریافت‌شده توسط فقیرترین قشر جامعه را با درصد درآمد دریافت‌شده توسط ثروتمندترین قشر مقایسه کرد. البته باید توجه داشت که این مفهوم در کشورهای مختلف به صورت‌های متفاوت تعریف می‌شود و در طی زمان بر اثر تحولات اقتصادی نیز تغییر یافته است.

روان‌تری بین فقر اولیه و ثانویه نیز تفاوت قائل شده است. به نظر وی فقر اولیه فقری است که در آن افراد در تأمین نیازهای اولیه و اساسی دسترسی به منابع را ندارند و فقر ثانویه فقری است که در آن افراد دسترسی به منابع اولیه را دارند، ولی توانایی استفاده از آن‌ها را برای افزایش سطح معاش خود ندارند.

نکته‌ی دیگری که در آن بین محققان و صاحب‌نظران اختلاف نظر وجود دارد رابطه فقر با رفاه اقتصادی است. برخی اعتقاد بر این دارند که فقر را باید از دیدگاه رفاهی نگریست و آن را به‌عنوان جزیی از رفاه و سلامت کلی

² Sen

³ Booth & Rowntree

⁴ Subsistence

خانوار اندازه گرفت. در کشورهای توسعه یافته بیشتر صاحب نظران در زمینه تعریف فقر و اندازه گیری آن از این دیدگاه پیروی می کنند.

در سال های اخیر روش های اندازه گیری فقر در دو حوزه ی سیاست گذاری کشورمان مورد توجه قرار گرفته است. به ویژه آن که از اواخر دهه ۶۰ و با شروع برنامه اول توسعه و آغاز برنامه تعدیل اقتصادی انتظار می رفت با در پیش گرفتن اصلاحات اقتصادی، بخشی از خانوارهای ایرانی در تأمین حداقل نیازهای خود دچار مشکل شوند. بر این اساس تلاش های زیادی در قالب مطالعات پژوهشی، ارائه مقالات یا تألیف کتب، برگزاری همایش های مختلف، ادامه برنامه های فقرزدایی و... صورت گرفت، تا مقوله فقر در ایران از ابعاد مختلف بررسی شود. تعداد قابل توجهی از پایان نامه های دانشجویی در سطح کارشناسی ارشد و دکتری نیز به این امر اختصاص یافت. در این پژوهش سعی بر این بوده است تا علاوه بر ارائه ی چارچوب مفهومی و نظری در فقر چندبُعدی، روش اندازه گیری فقر با در نظر گرفتن ابعاد مختلف فقر (فقر چندبُعدی) ارائه شود.

۱-۲- بیان مسئله

توجه به مسئله فقر و فقرزدایی یک موضوع جهانی است که ایران را نیز در بر گرفته است. همواره فقر به عنوان یک مسئله جهانی مطرح بوده است اما از اواخر دهه ۷۰ و بویژه با شروع دهه ۸۰ به دلیل پذیرش برنامه اصلاح ساختاری، آزادسازی و خصوصی سازی توسط بسیاری از کشورهای جهان فقر و حمایت از گروه های آسیب پذیر با شدت بیشتری مورد توجه قرار گرفت. بسیاری از اندیشمندان بر این گمان بودند و هستند که اجرای برنامه های اقتصادی فوق الذکر، گروه های کم درآمد را متأثر می سازد و فقر را افزایش می دهد.

در پاسخ به چنین وضعیتی و به منظور جلوگیری از توسعه فقر، نهادهای بین المللی و منطقه ای اقدامات نمادین و عملی را در پیش گرفتند. برای مثال سازمان ملل دهه ۲۰۰۶-۱۹۷۷ را دهه ریشه کنی فقر نام نهاد. بانک جهانی برای تحقق دنیایی رها از فقر، جهانیان را به منظور اقدام مؤثر برای حذف گرسنگی با توسعه پناهگاه و مسکن و برخورداری عمومی از بهداشت، مسکن و آموزش دعوت نمود. در همین راستا در سال ۱۹۹۶، OECD، هدف گذاری کرده است که از طریق مشارکت جهانی نیمی از افرادی که فقیر هستند تا سال ۲۰۱۵ از شرایط فقر شدید خارج شوند. در نوامبر ۱۹۹۷ اعضای اسکاپ تعهد کردند که اقدامات لازم برای ریشه کنی فقر تا سال ۲۰۱۰ را انجام دهند. در این راستا، آرمان های توسعه ی پایدار، آرمان های جهانی در سال ۲۰۱۵ توسط مجمع عمومی سازمان ملل متحد به عنوان فراخوان جهانی برای پایان دادن به فقر، محافظت از زمین و اطمینان از برخورداری تمام مردم از صلح و کامیابی تا سال ۲۰۳۰، اتخاذ شده است. این آرمان های به صورت مستقیم و غیر مستقیم با فقر در ارتباط بوده و نشان می دهد که فقر تنها به موضوع فقر درآمدی تقلیل نمی یابد و ابعاد مختلفی را در بر می گیرد. به عبارتی، علاوه بر آرمان اول چارچوب اهداف توسعه پایدار که به طور مستقیم برچیدن فقر و ابعاد آن را هدف قرار داده است، آرمان های دیگر (پایان بخشیدن به گرسنگی، دستیابی به امنیت غذایی و تغذیه ی بهتر، و ترویج کشاورزی پایدار، تضمین زندگی سالم و ارتقای رفاه برای همه در تمامی سن ها، فراهم سازی آموزش فراگیر و با کیفیت یکسان و ترویج فرصت های یادگیری مادام العمر برای همه، دستیابی به برابری جنسیتی و توانمندسازی تمامی زنان و دختران، ایجاد دسترسی و مدیریت پایدار آب و تأسیسات بهداشتی برای همه، ایجاد دسترسی به انرژی مقرون به صرفه، مطمئن، پایدار و نوین برای همه، ترویج رشد اقتصادی

بایست، فراگیر و پایدار، اشتغال کامل و مولد، و کار شرافتمندانه برای همه، ایجاد زیرساخت‌های تاب‌آور، ترویج صنعتی شدن فراگیر و پایدار و پرورش نوآوری، کاهش نابرابری در داخل و میان کشورها، ایجاد شهرها و سکونت‌گاه‌های انسانی پایدار، فراگیر، ایمن و تاب‌آور، ایجاد الگوهای تولید و مصرف پایدار، اتخاذ اقدام‌های فوری جهت مقابله با تغییرات اقلیمی و پیامدهای آن، حفاظت و استفاده‌ی پایدار از اقیانوس‌ها، دریاها و منبع‌های دریایی برای توسعه‌ی پایدار، حفاظت، ترمیم و ترویج استفاده‌ی پایدار از زیست‌بوم‌های زمین، مدیریت پایدار جنگل‌ها، مقابله با بیابان‌زایی، و توقف و معکوس کردن روند تخریب اراضی و توقف از بین رفتن تنوع زیستی، ترویج جامعه‌های فراگیر و صلح‌طلب برای توسعه‌ی پایدار، فراهم‌آوری دسترسی به عدالت برای همه و ایجاد نهادهای کارآمد، پاسخ‌گو و فراگیر در تمامی سطح‌ها، و تقویت ابزارهای اجرایی و احیای مشارکت جهانی برای توسعه‌ی پایدار) نیز در یک چارچوب مفهومی بهم پیوسته و ساختارمند و در عین حال غیر مستقیم از بین بردن فقر را مورد توجه قرار داده‌اند. به طوری که تحقق اهداف مذکور می‌تواند زمینه‌ساز پایان دادن به فقر در ابعاد مختلف باشد.

با توجه به ضرورت مقابله با بحران فقر می‌باید از دو جنبه نظری و عملی موضوع فقر مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرد. از جنبه نظری باید فقر و مؤلفه‌های آن به دقت تعریف و شناسایی شوند و از جنبه عملی باید بتوان میزان اندازه فقر در کشور یا جامعه مورد نظر اندازه‌گیری شود. برای اندازه‌گیری فقر شاخص‌های مختلفی به ادبیات معرفی شده است و اقتصاددانان در خصوص فرم تبعی این شاخص‌ها مطالب زیادی را نوشته‌اند. برای مثال آنها در خصوص اینکه شاخص فقر نسبت به تغییر در توزیع درآمد یا نسبت به رشد اقتصادی چگونه می‌باید واکنش نشان دهد بسیار مطالعه نموده‌اند. نحوه واکنش شاخص فقر به توزیع درآمد و رشد اقتصادی در تصمیم‌گیری راجع به مسائل رفاهی و تأمین اجتماعی بسیار مهم است. بعضی از اقتصاددانان معتقدند که با افزایش درآمد ملی مقدار واقعی خط فقر باید افزایش یابد. چنین فرضی به معنی آن است که فقر نسبت به رشد اقتصادی حساسیت ندارد و یا حساسیت اندک دارد. کمیسیون اروپا خط فقر را معادل میانگین درآمد هر کشور در نظر می‌گیرد که در واقع به معنی آن است که افزایش یکسان درآمد افراد جامعه (فقیر و غنی) تغییری در اندازه فقر ایجاد نمی‌کند. با توجه به نکات فوق ملاحظه می‌شود که نحوه‌ی تعریف ما از فقر و فرم تبعی خط فقر چگونه بر اندازه فقر و ارزیابی ما از تأثیر رشد اقتصادی بر میزان فقر تأثیر گذار است.

همچنان‌که اشاره شد، در تحقیقات متعدد بر لزوم توجه به فقر در ابعاد مختلف اشاره شده است. آرمان‌های توسعه پایدار که به‌عنوان چارچوب مفهومی این پژوهش مد نظر قرار داده شده است بر موضوع توجه به ابعاد مختلف در وجود آمدن فقر تأکید دارد. به عبارتی، اگرچه مواجهه با فقر درآمدی می‌تواند در ریشه‌کنی فقر مثر ثمر باشد ولیکن، دستیابی به این هدف منوط به شناخت همه جانبه فقر و یا به عبارتی در همه ابعاد است. این موضوع در سال‌های اخیر به طور قابل توجهی مورد توجه محققان و اندیشمندان حوزه فقر بوده است و تحقیقات متعددی را در این زمینه در سطح ملی و بین‌المللی با هدف مقایسه فقر در سطح کشورها انجام داده‌اند. در این رابطه، چگونگی اندازه‌گیری و همچنین چارچوب تئوریک و مفهومی اندازه‌گیری فقر از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. در کنار تلاش‌هایی که برای تدوین چارچوب تکنیکال دقیق و کارآمد برای اندازه‌گیری فقر چندبعدی صورت گرفته است، بایستی به طراحی و تدوین چارچوب مفهومی بومی در اندازه‌گیری فقر چندبعدی توجه ویژه‌ای داشت چراکه این موضوع در ارائه کم‌نقص وجهه فقر چندبعدی به دلیل توجه به ابعاد مهم فقر در سطح ملی از اصول اساسی به شمار می‌رود.

در این پژوهش سعی بر این بوده است تا از چارچوب اندازه‌گیری ال‌کایر - فوستر استفاده شود که در آن افراد فقیر با توجه به شمارش تعداد بُعدهایی که در آن محرومیت را تجربه می‌کند، شناسایی می‌شود. روش ال‌کایر-فوستر هم برای متغیرهای کمی و هم متغیرهای ترتیبی قابل اعمال است. یکی از کاربردهای این روش در ایجاد شاخص فقر چندبُعدی (MPI) سراسری است که توسط مؤسسه‌ی ابتکار فقر و توسعه‌ی انسانی آکسفورد^۵ و برنامه‌ی توسعه‌ی سازمان ملل^۶ در سال ۲۰۱۰ معرفی شد و از آن زمان تا کنون در گزارش‌های توسعه‌ی انسانی^۷ برنامه‌ی توسعه‌ی سازمان ملل منتشر می‌شود (برنامه‌ی توسعه‌ی سازمان ملل، ۲۰۱۰).

در این پژوهش، فقر چندبُعدی در سه گروه کودکان و خانوار (با چارچوب مفهومی ملی) و خانوار (با چارچوب مفهومی بین‌المللی ال‌کایر-فوستر) اندازه‌گیری و تحلیل شده است. به عبارت بهتر در چارچوب ملی سعی بر این بوده تا ابعاد مختلف فقر با تکیه بر اطلاعات در دسترس، منسجم و بومی‌شده استفاده شود. از نظر تکنیکال نیز در محاسبه شاخص‌های فقر چندبُعدی از روش اندازه‌گیری ال‌کایر-فوستر استفاده شده است. شاخص فقر چندبُعدی با تکیه بر چارچوب بین‌المللی، شاخص حداقل مجموعه‌ی محرومیت‌ها را در سه بُعد (قابلیتی) سلامت، تحصیلات و استانداردهای زندگی شامل ۱۰ نامگر به‌منظور امکان مقایسه در میان کشورها و اطمینان از دسترسی به داده‌ها پوشش می‌دهد.

سؤالاتی که این پژوهش به دنبال پاسخ بدان‌هاست عبارت‌اند از:

- چه تفاوتی بین مقادیر شاخص‌های فقر چندبُعدی با تکیه بر چارچوب ملی و بین‌المللی وجود دارد؟
- روش‌های اندازه‌گیری فقر چندبُعدی بر چه مؤلفه‌هایی استوار است؟
- الگوی چارچوب‌هایی مفهومی ملی در اندازه‌گیری فقر چندبُعدی چگونه است؟
- در بین گروه‌های اقتصادی و اجتماعی، وجهه فقر چندبُعدی از چه تفاوت‌هایی برخوردار است؟

۱-۳- ضرورت و اهمیت موضوع پژوهش

فقر و محرومیت از مسائل دیرینه جوامع مختلف بشری بوده است. اغلب مطالعاتی که در زمینه‌ی فقر انجام شده است به مسئله فقر از رویکرد اقتصادی نگریسته است که اغلب روندی یکنواخت داشته است. به عبارتی، با تعریف مسئله فقر از زاویه نگرش اقتصادی شروع شده و پس از آن با استفاده از شاخص‌های فقر مطلق، نسبی، خط فقر مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. در سال‌های اخیر، به موضوع ابعاد اجتماعی فقر توجه ویژه‌ای شده است که تحقیقات متعددی هم در این رابطه صورت گرفته است. با این وجود، لزوم سیاست‌گذاری در این رابطه به‌خصوص در رابطه با زیرگروه‌های اجتماعی بر ضرورت انجام تحقیقات بیشتر به‌منظور شناخت فراد فقیر در ابعاد مختلف و با رویکردی منسجم افزوده است. علاوه بر این بررسی و امکان‌سنجی چارچوب‌های جدید محاسبه شاخص‌های فقر در ابعاد مختلف (فقر چندبُعدی) با هدف فراهم‌سازی بسترهای شناختی این موضوع اهمیت قابل توجهی دارد. از سوی دیگر با امکان‌سنجی چارچوب‌های ملی اندازه‌گیری فقر چندبُعدی و همچنین

⁵ Oxford Poverty and Human Development Initiative (OPHI)

⁶ United Nations Development Programme (UNDP)

⁷ Human Development Report (HDR)

مطالعه‌ی شاخص‌های فقر چندبعدی در زیرگروه‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی، زمینه برای انباشت علمی در زمینه مطالعات فقر و به خصوص فقر چندبعدی مهیا می‌شود.

۱-۴- اهداف تحقیق

در این پژوهش، اهداف در قالب هدف اصلی که بر موضوع اصلی پژوهش استوار است و اهداف تفصیلی طبقه‌بندی شده است.

۱-۴-۱- هدف اصلی

- محاسبه و تحلیل شاخص‌های فقر چندبعدی بر اساس چارچوب ملی (کودکان و خانوارها) و بین‌المللی

۱-۴-۲- اهداف تفصیلی

- ارائه چارچوب‌های مفهومی ملی در اندازه‌گیری فقر چندبعدی کودکان و خانوارهای ایران.
- تحلیل شاخص‌های فقر چندبعدی کودکان زیر ۵ سال به تفکیک گروه‌های اجتماعی- جمعیتی.
- تحلیل شاخص‌های فقر چندبعدی کودکان ۵ تا ۱۴ ساله به تفکیک گروه‌های اجتماعی- جمعیتی.
- تحلیل شاخص‌های فقر چندبعدی کودکان ۱۵ تا ۱۷ ساله به تفکیک گروه‌های اجتماعی- جمعیتی.
- تحلیل شاخص‌های فقر چندبعدی خانواری در ایران (چارچوب مفهومی ملی) به تفکیک گروه‌های اجتماعی- جمعیتی.
- تحلیل شاخص‌های فقر چندبعدی خانواری در ایران (چارچوب مفهومی بین‌المللی) به تفکیک گروه‌های اجتماعی- جمعیتی.
- بررسی سهم ابعاد تشکیل‌دهنده‌ی شاخص فقر چندبعدی کودکان، خانواری (چارچوب مفهومی ملی و بین‌المللی).
- بررسی توزیع جغرافیایی (استان) فقر چندبعدی در ایران با تکیه بر شاخص میزان فقر چندبعدی.

۱-۵- روش‌شناسی تحقیق

به منظور اندازه‌گیری شاخص فقر چندبعدی از داده‌های طرح آمارگیری شاخص‌های چندگانه جمعیت و سلامت ایران در سال^۸ (MIDHS) ۱۳۹۴ استفاده شده است. پرسش‌نامه این آمارگیری مشتمل بر ۴ گروه بوده است. پرسش‌نامه کودکان زیر ۵ سال، پرسش‌نامه اعضای خانوار، پرسش‌نامه‌ی زنان ۱۵ ساله و بیشتر و پرسش‌نامه مردان ۱۵ سال و بیشتر. در محاسبه شاخص‌های فقر چندبعدی کودکان علاوه بر اطلاعات خانواری از پرسش‌نامه کودکان زیر ۵ سال استفاده شده است. به منظور محاسبه شاخص‌های فقر چندبعدی خانواری و سایر گروه‌های کودکان (۵ تا ۱۴ ساله و ۱۵ تا ۱۷ ساله) از پرسش‌نامه مردان، زنان و پرسش‌نامه خانواری استفاده شده است.

⁸ Multiple Indicator Demographic and Health Survey

به منظور تحلیل شاخص‌های فقر چندبُعدی به تفکیک گروه‌های اجتماعی جمعیتی از متغیرهای خاستگاه سکونتی، جنس، سن سرپرست خانوار، بُعد خانوار، سطح توسعه‌یافتگی استان محل زندگی، پنجک اقتصادی خانوار و سطح تحصیلات مادر استفاده شده است. به منظور محاسبه شاخص‌های فقر چندبُعدی از روش شمارشی الکایر- فوستر استفاده شده است که در فصول بعد به تفصیل در مورد روش محاسبه بحث می‌شود.

۱-۶- واژه‌ها و اصطلاحات

در این بخش متغیرها و ابعاد مورد استفاده در اندازه‌گیری شاخص‌های فقر چندبُعدی تعریف عملیاتی و مفهومی می‌شود:

۱-۶-۱- افراد فقیر چندبُعدی

نخستین گام در اندازه‌گیری فقر چندبُعدی، شناسایی افراد فقیر است. در حالت تک‌بُعدی (فقر درآمدی)، اگر فرد محروم شود فقیر است. با این حال، در حالت چندبُعدی، شناسایی فقرا پیچیده‌تر است و اصطلاح‌های محروم و فقیر دیگر مترادف نیستند. ممکن است فردی که در هر بُعد ویژه محروم است، به طور حتم فقیر نباشد. برای تعیین فقیر بودن، از یک تابع شناسایی مرتبط استفاده می‌شود. تابع شناسایی را با ρ نامگذاری می‌کنیم، به طوری که $\rho(\cdot) = 1$ فرد i ام را فقیر و $\rho(\cdot) = 0$ فرد i ام را غیر فقیر شناسایی می‌کند. تعداد افراد فقیر چندبُعدی در یک جامعه را با q و مجموعه‌ی افراد فقیر در یک جامعه را با Z نشان می‌دهیم، به طوری که $Z\{i|\rho(\cdot) = 1\}$. روش‌های مختلفی برای شناسایی فقیر در حالت چندبُعدی وجود دارد. مجموعه‌ای از روش‌های رایج، بردار دستیابی‌های فرد و برش محرومیت متناظر را در نظر می‌گیرد، به گونه‌ای که $\rho(x_i, Z) = 1$ فرد i ام را فقیر و $\rho(x_i, Z) = 0$ فرد i ام را غیر فقیر شناسایی می‌کند. بعد از شناسایی افراد فقر چندبُعدی، تکمیل گام تجمیع مستلزم انتخاب یک شاخص فقر است که اطلاعات موجود در مورد فقر در میان جامعه را خلاصه می‌سازد. یک شاخص فقر تابعی است که اطلاعات موجود در ماتریس دستیابی X و بردار حدود محرومیت Z را به یک عدد حقیقی تبدیل می‌کند. شاخص فقر به صورت $P(X; Z)$ نشان داده می‌شود.

۱-۶-۲- برش محرومیت

اولین گام در ارزیابی فقر چندبُعدی تعریف آستانه در هر بُعد است. این آستانه که به آن برش محرومیت گفته می‌شود، حداقل سطحی است که شخص باید در آن بُعد به دست آورد تا نامحروم شود. وقتی دستیابی یک شخص کمتر از برش محرومیت باشد، او محروم محسوب می‌شود. برش محرومیت در بُعد j ام را با Z_j نشان می‌دهیم. برش محرومیت برای همه‌ی بُعدها را در یک بردار d -بُعدی $Z=(Z_1, \dots, Z_d)$ خلاصه می‌کنیم. فرد i ام در بُعد j ام محروم در نظر گرفته می‌شود اگر و تنها اگر $Z_j > x_{ij}$.

۱-۶-۳- شدت فقر چندبُعدی

شدت فقر چندبُعدی A نشان‌دهنده‌ی میانگین امتیاز محرومیت‌های تجربه شده توسط افراد فقیر چندبُعدی است.

۱-۶-۴- فقر چندبُعدی کودکان زیر ۵ سال (چارچوب مفهومی ملی)

به‌منظور اندازه‌گیری شاخص‌های فقر چندبُعدی کودکان از ۴ بعد استانداردهای زندگی، سلامت، حمایت و تکامل استفاده شده است. در بُعد استانداردهای زندگی نماگرهای مورد استفاده عبارت‌اند از: دارایی تحت مالکیت خانوار کودکان زیر ۵ سال، نوع سوخت پخت‌وپز خانوار کودکان زیر ۵ سال، دسترسی خانوار کودکان زیر ۵ سال به آب آشامیدنی سالم، تخلیه بهداشتی فاضلاب خانوارهای کودکان زیر ۵ سال، استحکام وسایل به‌کاربرده شده در ساخت مسکن خانوار کودکان زیر ۵ سال، دسترسی به برق خانوار کودکان زیر ۵ سال و شاخص تراکم خانوار کودکان زیر ۵ سال. در بُعد سلامت نماگرهای مرگ‌ومیر کودکان زیر ۵ سال، واکسیناسیون کودکان زیر ۵ سال، برخورداری شیردهی انحصاری در بین کودکان زیر ۵ سال و قرار گرفتن کودکان زیر ۵ سال در معرض دود سیگار مورد استفاده قرار گرفته است. در بُعد حمایت ۵ نماگر مورد استفاده قرار گرفته است؛ تک‌والد بودن کودک زیر ۵ سال، مراقبت ناکافی، تحصیلات مادر، ثبت تولد کودک زیر ۵ سال و برخورداری کودک زیر ۵ سال از بیمه سلامت. در بعد تکامل ۸ نماگر مورد استفاده قرار گرفته است؛ دسترسی به اسباب‌بازی و کتاب، برخورداری از آموزش سال‌های اولیه، برخورداری از حمایت برای یادگیری، توانایی تکلم و شمارش، تکامل جسمی، تکامل اجتماعی، عاطفی و تکامل آموزشی.

۱-۶-۵- فقر چندبُعدی کودکان ۵ تا ۱۴ ساله (چارچوب مفهومی ملی)

به‌منظور اندازه‌گیری شاخص‌های فقر چندبُعدی کودکان از ۳ بُعد استانداردهای زندگی، سلامت و بُعد اجتماعی استفاده شده است. در بُعد استانداردهای زندگی نماگرهای مورد استفاده عبارت‌اند از: دارایی تحت مالکیت خانوار کودکان ۵ تا ۱۴ ساله، نوع سوخت پخت‌وپز خانوار کودکان ۵ تا ۱۴ ساله، دسترسی خانوار کودکان ۵ تا ۱۴ ساله به آب آشامیدنی سالم، تخلیه بهداشتی فاضلاب خانوارهای کودکان ۵ تا ۱۴ ساله، استحکام وسایل به‌کاربرده شده در ساخت مسکن خانوار کودکان ۵ تا ۱۴ ساله، دسترسی به برق خانوار کودکان ۵ تا ۱۴ ساله و شاخص تراکم خانوار کودکان ۵ تا ۱۴ ساله. در بُعد سلامت دو نماگر قرار گرفتن کودک ۵ تا ۱۴ ساله در معرض دود سیگار و برخورداری کودک ۵ تا ۱۴ ساله از بیمه سلامت در اندازه‌گیری فقر چندبُعدی مد نظر بوده است. در نهایت در بُعد اجتماعی ۳ نماگر مورد استفاده قرار گرفته است؛ حضور در مدرسه، کار کودک و تربیت خشونت‌آمیز در بین کودکان ۵ تا ۱۴ ساله.

۱-۶-۶- فقر چندبُعدی کودکان ۱۵-۱۷ ساله (چارچوب مفهومی ملی)

چارچوب مفهومی اندازه‌گیری فقر چندبُعدی در بین کودکان ۱۵-۱۷ سال و ۵-۱۴ سال در تعداد و ابعاد همسان است. با این وجود، نماگرهای برخی ابعاد با همدیگر تفاوت دارند. به‌طور کلی در اندازه‌گیری شاخص فقر چندبُعدی این گروه سنی از ۳ بعد استانداردهای زندگی، سلامت و بُعد اجتماعی استفاده شده است. در بُعد